

POHJOISMAIDEN KIELITIETEEN HISTORIAA

Even Hovdhaugen, Fred Karlsson, Carol Henriksen & Bengt Sigurd *The history of linguistics in the Nordic countries.* Helsinki: Societas Scientiarum Fennica 2000. 672 s. ISBN 951-653-305-1.

Heti alkuun totean, että käsillä on tui-ki tärkeä teos, joka ilman muuta täst-edes kuuluu jokaisen pohjoismaisen kieli-tieteilijän käsikirjastoon. Tekijät ja kirjan kustantanut Suomen Tiedeseura ansaitsevat kaikilta kielitieteen harjoittajilta ja sen muilta ystäviltä mitä lämpimimmät kiitok-set paljon työtä vaatineesta ja erittäin huo-rellisesta suorituksestaan. Teos pyrkii kerto-maan Pohjoismaiden kielitieteen vaiheista alusta alkaen meidän päiviimme asti. Tehtä-vässään se onnistuu mielestäni loistavasti.

Kirjan jaksottelu on seuraavanlainen. Aivan alussa (s. V–XV) on esipuhe, tekijöi-den esittely ja seikkaperäinen sisällysluet-telo. Ensimmäisen, johdantomaisen jakson (s. 1–12) jälkeen toinen (s. 13–23) käsitte-lee aikakautta ennen vuotta 1500, kolmas (s. 24–129) vuosien 1500–1800 välistä ai-kaa, neljäs (s. 130–302) 1800-lukua, viides (s. 303–478) ajanjaksoa 1900–1965, kuu-des (s. 479–561) vuoden 1965 jälkeen seu-rannutta kautta ja seitsemäntenä (s. 562–569) on vuorossa yhteenveto. Näitä seuraa-vat mittava kirjallisuusluettelo (s. 570–656)

ja nimihakemisto (s. 657–672). Jaksottelu on mielestäni perin onnistunut. 1960-luvul-la itsekin opiskelleena pystyn todistamaan, että nimenomaan vuosi 1965 merkitsi sel-vää murroskautta. Tekijät viittaavat (s. 306) siihen, että Noam Chomskyn teos *Aspects of the theory of syntax* oli tärkeä vedenja-kaja juuri silloin, mutta myös (s. 479–480) siihen, että matkustaminen oli tällöin hel-pottunut huomattavasti ja tietokoneet olivat tulossa käyttöön. Viimeksi mainittu seikka osoittautuneekin tulevaisuudessa muita rat-kaisevammaksi (ks. s. 480–481).

Kirja alkaa (s. V–VI) siihen johtaneen työn vaiheiden esittelyllä. Työ alkoi vuon-na 1991 Even Hovdhaugenin aloitteesta, ja muut tekijät liittyivät mukaan sen jälkeen, tosin siten, että alkuperäinen Suomen edus-taja Kalevi Wiik joutui 1994 luopumaan osastaan projektin toteuttamisessa ja hänen tilalleen tuli Fred Karlsson. Johdannosta käy myös ilmi, että Kjartan Ottóson on vas-tuussa monen islantia käsittelevän jakson luonnoksesta. Lisäksi johdannossa kiitetään runsasta joukkoa muita kielitieteilijöitä

▷

(muun muassa suomalaisia Nils Erik Enkvistiä ja Auli Hakulista) siitä, että he ovat lukeneet koko teoksen läpi ja auttaneet tekijöitä monilla kommenteillaan ja parannusehdotuksillaan. Fred Karlsson on viimeistellyt kirjan lopulliseen asuunsa. Lopuksi seuraa (s. VII) tekijöiden lyhyt esittely, jossa huomio kiinnittyy lähinnä siihen, että ruotsalainen Bengt Sigurd on vuonna 1924 syntyneenä muita huomattavasti vanhempi.

Ensimmäinen luku alkaa (s. 1) Pohjoismaiden esittelyllä sekä käytettyjen termien täsmennyksellä. Tässä yhteydessä tekijät viittaavat siihen, että termi *Scandinavia* on mahdollinen, mutta yhdyin täysin näkökantaa, jonka mukaan *Nordic countries* on sopivampi, nimenomaan siksi, että Suomi ei siten jää termin ulkopuolelle. Lisäksi tekijät tähdentävät, että kirjassa termi *Nordic languages* viittaa kaikkiin Pohjoismaiden kotimaisiin kieliin riippumatta siitä, ovatko ne indoeurooppalaisia, suomalais-ugrilaisia tai eskimokieliä. Tässä yhteydessä tulee nimittäin ilmi, että termi *Nordic languages* kattaa usein vain maittemme germaaniset kielet. Tekijät kehottavat käyttämään näistä kielistä mieluummin termiä *Scandinavian*. Tämä on ilmeisen aiheellinen ja onnistunut ratkaisu. Suomalais-ugrilaisia kieliä esiteltäessä mainitaan (s. 3), että saamen englanninkielinen nimi on aikaisemmin ollut *Lapp* tai *Lappish* mutta että näistä nimistä on luovuttu niiden pejoratiivisen sävyn takia.

Seuraava jakso perustelee teoksen olemassaoloa sekä esittelee toivottua lukijakuntaa; siinä sanotaan selvästi, että teos on tarkoitettu kaikille kielitieteilijöille sekä

Pohjoismaissa että muualla maailmassa ja mitä erityisimmin väitöskirjavaiheessa oleville nuoremmille tieteenharjoittajille. Toivon kuitenkin kielitieteen opiskelijoiden tutustuvan teokseen jo paljon ennen väitöskirjavaihetta. Teoksen kielen valinnalle en ole löytänyt perustelua. Tekijöistä on luultavasti ollut itsestään selvää, että heidän kirjansa piti julkaistaman maailmankielellä ja että englanti — tällä hetkellä dominoivana maailmankielenä — oli sopivin ratkaisu: tähän he viittaavatkin toisessa yhteydessä (s. 484). Huomio kiinnittyy siihenkin, että oikeinkirjoitus seuraa lähinnä amerikkalaisista käytäntöä¹. Kieli on mielestäni kauttaaltaan sujuvaa ja selkeää, ja on kiintoisaa, ettei ketään äidinkielistä englannin taitajaa kiitetä kieliasun tarkistuksesta. Sitä ei ilmeisesti ole tarvittu.

Seuraavassa en luonnollisesti pysty esittelemään koko kirjaa seikkaperäisesti, vaan tyydyn poimintoihin, jotka perustuvat vain muutamiin niistä kovin monista kohdista, jotka ovat kiinnostaneet minua erityisemmin keltologina, kielitieteen historioitsijana ja suomalaisena kielitieteen harrastajana. Irlannin keskiajan kielitiedettä tutkineena luin mitä suurimmalla mielenkiinnolla toisen saarikansan aikaansaannoksista tällä alalla (s. 20–23). On aivan selvää, että islantilaiset olivat tuolloin aikaansa edellä, vaikka, kuten aivan oikein huomautetaankin, 1900-luvulla heidän saavutuksiaan joskus hieman yliarvioitiin.

Suomen kielen ensimmäiset kieliopit saavat hyvän esittelyn (s. 75–78). Crugeruksen kieliopin valitettavasti kadonneesta käsikirjoituksesta saamme tietää, että se oli sekä tieteellinen² että omaperäinen. Täs-

¹ Esim. *analyze*, s. 7; ks. myös s. 11.

² Tässä, kuten johdonmukaisesti muuallakin (ks. esim. s. 138), tekijät käyttävät termiä *scientific*, ilmeisesti suomen *tieteellinen*-, ruotsin *vetenskaplig*- ja ennen kaikkea saksan *wissenschaftlich*-termien vastineena. Moni (vaikkei jokainen) englanninkielinen ymmärtää kuitenkin termin rajatummin eli suomen termin *luonnontieteellinen* vastineena. Itkosen (1991: 333) esimerkkiä seuraten asiaa koskeva täsmennys olisi ehkä ollut paikallaan teoksen johdanto-osassa.

sä kohdin on myös (s. 76) ensimmäisen säilyneen, siis Eskil Petræuksen suomen kielipin nimiösivun kuva. Tällaisia kuvia on muuten teoksessa jokunen määrä: ne valaisevat sitä hyvin onnistuneella tavalla, joten niitä soisi olevan enemmänkin. Delawaren ruotsalaisista siirtolaisista on muukaansatempaava esitys (s. 99–101), joka muun muassa kertoo, että moni heistä oli Vermlannin suomalainen. Myös delawarenkielisen katekismuksen vaiheet tarjoavat mielenkiintoista luettavaa.

1800-lukua käsiteltäessä tähdennetään aivan oikein historiallisen kielitieteen elpymistä. Toisaalta jäin hieman kaipaamaan erästä asian toista puolta. Tuon ajan euroopalaisessa filosofiassa kyteneiden ajatusten vaikutus ajan kielipoliittisiin ajatuksiin jää nimittäin jossakin määrin vähemmälle huomiolle. Varsinkin Herderin vaikutuksesta pohjoismaisiin aikalaisiinsa olisi ollut hyvä saada lyhyt katsaus, joka voisi perustua esimerkiksi suomalaisen Börje Collianderin hienoon ja tasapuoliseen tutkielmaan (1963). Joka tapauksessa Virittäjän³ lukijat ovat varmaankin kiinnostuneita arvokkaan julkaisunsa syntyvaiheista; samassa yhteydessä (s. 137) käsitellään monien tieteellisten seurojen perustamista.

Osana Pohjoismaiden kielitiedettä oma alani, keltologia, on luonnollisesti vain pienhkö tekijä. Se saa toisaalta myöhemmin kirjassa hyvän esittelyn, kuten kerron tuonnempana. Olen kuitenkin hieman pettynyt siihen, etten löytänyt tästä jaksosta viitasta tanskalaisen Chr. Sarauwin uraauurtavaan työhön; hän kun oli Pohjoismaiden ensimmäisiä todellisia keltologeja. Viittaus olisi voinut sijoittua seuraavaankin jaksoon; hänen elämäntyönsä nimittäin ajoittuu vuoden 1900 kummallekin puolelle (ks. lähemmin esim. Ó Lúing 2000: 35).

Toisaalta on aivan oikein, että kauden fennougristiikka, alkaen A. J. Sjögrenistä, M. A. Castrénista ja muista alan pioneereista, saa seikkaperäisen esittelyn (s. 278–284). Tässä yhteydessä erityinen huomio kiinnittyy H. G. Porthanin ratkaisevaan vaikutukseen (s. 279).

Kaudella 1900–1965 tapahtui paljon. Suomen Akatemian kehitys ja Urho Kekkonen vaikutus siihen tulevat esille (s. 313), vaikka Suomen historiaan vähemmän perehtynyt ei luultavasti saakaan täydellistä kuvaa poliittisen historian harjoittajien ja muidenkin kansalaisten keskuudessa niin kiistellyn Kekkonen koko vaikutuksesta tähän (kuten moneen muuhunkin) suomalaisen yhteiskunnan kehityksen yksityiskohtaan. Joka tapauksessa on aivan paikallaan, että Suomen Akatemian nykyinen olemus valtiollisena tiede-elimenä (eikä siis todellisena tiedeakatemia) tulee näinkin selvästi esitetyksi.

Tämä jakso sisältää myös viittauksen hyvin mielenkiintoiseen käsitteeseen. Kyseessä on tiedettä johtaneiden hahmojen esittely. Heistä käytetään (s. 325–330, ks. myös 504–507) termiä *entrepreneur*. Termin tarkoitus on selvä, mutta itse sana ei ollut minulle ennestään tuttu nimenomaan tiedeyhteisön johtajahahmosta puhuttaessa. Ainakin tähän asti se on yleisesti viitannut kaupalliseen, lähinnä urakoitsija-tyyppiin johtajaan. Näin ollen katson mahdolliseksi, että termin valinta tulee vielä herättämään jonkin verran keskustelua. Itse olisin ehkä mieluummin valinnut tähän tarkoitukseen termin *organizer*, sillä tieteenharjoittajat käyttävät sitä jo yleisesti puhuesaan esimerkiksi tieteellisten konferenssien ja sen tapaisten tilaisuuksien järjestäjistä.

Joka tapauksessa käsitteen alla piilemonia kovin mielenkiintoisia hahmoja. Sel-

³ Virittäjän nimen englanninkielinen käännös *instigator* oudoksuttaa hieman termin lievästi kielteisen sävyn takia; mielestäni esimerkiksi *motivator* saattaisi sopia jonkin verran paremmin.

viää (s. 327), että ensimmäinen suomalainen lingvistinen urakoitsija oli Otto Donner. On selvää, että myös E. N. Setälä kuuluu tähän ryhmään. Toisaalta heillä oli edeltäjiä: Porthanin vaikutus sekä aikalaisiinsa että jälkimaailmaan on aivan varmasti ollut sitä luokkaa, että hänkin ehdottomasti ansaitsee joko tällaisen tai vaikkapa yleämmänkin arvonimen.

Jo mainitsemani keltologia saa oman esittelynsä (s. 464–465), josta käy selvästi ilmi, että Norja on ollut Pohjoismaista aktiivisin tällä alalla. Erittäin etevät norjalaiset Carl Marstrander, Alf Sommerfelt, Carl Hj. Borgström ja Magne Oftedal nostetaan etualalle, mutta tanskalaisen Holger Pederesenin (ks. myös s. 370–372) edelleen käytetty ja vaikutusvaltainen työ mainitaan myös, kuten myös ruotsalaisen Nils Holmerin (ks. myös s. 476) hienot tutkimukset. Toisaalta haluan väittää, että tekijät ovat olleet turhan vaatimattomia esitellessään Oftedalin Leurbostin murteen kuvausta parhaana nimenomaan norjalaisena skottingaelin murteen kuvauksena: itse asiassa se on mielestäni ylivoimaisesti paras minkäänmaalaisen tutkijan tekemä skottingaelin tai iirin murteen kuvaus.

Keltologia tulee esille myöhemminkin kirjassa. Maininta (s. 559), että kelttiläiset kielet ovat olleet Pohjoismaissa vakavasti laiminlyötyjä, pitää yhdessä tärkeässä suhteessa paikkansa, sillä alan ainoa pohjoismainen professuuri lakkautettiin Oslossa vuonna 1985 Magne Oftedalin kuoltua. Toisaalta opetus jatkuu norjalaisen Jan Erik Rekdalin pätevissä käsissä. Samoin huomautan, että Upsalassa keltologiaa on opetettu pitkään, mutta yleensä ulkomaanlehtorin voimin: sellaisina ovat toimineet useat

sittemmin alan professoreiksi nousseet henkilöt, muun muassa Suomessa usein nähdyt Maynoothin yliopiston nykyiirin professori Ruairí Ó hUiginn ja Dublinissa vaikuttava folkloristiikan professori ja saamen taitaja Séamas Ó Catháin. Helsingissäkin ala on vähitellen elpymässä, mikä ilmenee muun muassa oman tieteellisen seuran perustamisesta vuonna 1990, jolloin Suomen keltologinen seura/Finlands keltologiska sällskap (SFSK) syntyi.

Nykypäivän indoeurooppalainen kielentutkimus saa esittelyn, joka vaatii täydennystä (s. 547). Minun on nimittäin tässä yhteydessä pakko mainita ainut kirjasta löytämäni, omasta mielestäni todelliseksi asiavirheeksi katsottava väite. Sen mukaan⁴ Oslon yliopiston professori Fredrik Otto Lindeman on ainoa tähän ajanjaksoon kuuluva Pohjoismaissa toimiva professori, joka on keskittynyt kokonaan vertailevaan indoeurooppalaiseen kielentutkimukseen. Tämä ei pidä paikkaansa. Ainakin vastikään eläkkeelle jäänyt Göteborgin yliopiston saman aineen professori Folke Josephson täsmää yhtä hyvin määritelmään. Hänen oppituo- linsa mainitaan tosin epäsuorasti toisessa yhteydessä, kun kerrotaan (s. 495), että vuonna 1986 Göteborgiin perustettu uusi yleisen kielitieteen professuuri ei Lundin tapaan korvannut indoeurooppalaisen ja vertailevan kielentutkimuksen oppituo- lia.⁵ Lundin luultavasti kovin mielenkiintoises- ta tapauksesta en ole löytänyt muuta mainintaa siitä huolimatta, että Sigurd, yksi kir- jan tekijöistä, on toiminut (ks. s. VII) yleis- en kielitieteen professorina juuri siellä.

Kielitieteen historia saa kirjassa sille kuuluvan esittelyn (s. 542–543). On mukaa lukea, miten suomalaiset tutkijat, eri-

⁴ Varmuuden vuoksi siteeraan väitteen myös englanniksi: »Lindeman – is actually the only professor in the Nordic countries who concentrated entirely on comparative Indo-European linguistics».

⁵ Katson tämänkin siteeraamisen alkukielellä aiheelliseksi: »The first chair in general linguistics at the University of Gothenburg was established in 1986 (Jens Allwood). This new chair did not replace the chair in Indo-European and comparative linguistics as was the case in Lund.»

tyisesti Esa Itkonen ja Raimo Anttila, ovat olleet ansiokkaasti mukana kansainvälisessä tieteellisessä kanssakäymisessä. Lisäksi Pentti Aallon erinomaiset itämaisten kielten, klassillisen filologian ja nykykielten tutkimuksen tarinat saavat niille kuuluvan maininnan. Toisaalta Bertil Malmbergin vuonna 1991 julkaisema kielitieteen historia saa yllättävän ystävällisen kohtelun. Väitetään (s. 543) nimittäin, että se on kunnioitusta herättävä (»impressive») mutta että eräät arvostelijat (joita ei mainita nimellä) ovat kohdelleet sitä purevasti ja esittäneet, että se edustaa kielitieteen historiassa aikansa elänyttä näkökantaa. Itsekin Malmbergin kirjaan syvästi pettyneenä viittaa seikkaperäiseen arvosteluun (Wolf 1992), josta käy selvästi ilmi, että sen puutteet ovat paljon syvemmällä. Toisaalta on syytä korostaa, että vuonna 1913 syntynyt ja pääasiallisesti Lundissa vaikuttanut Malmberg oli nuorempana fonetiikan, romaanisen filologian ja yleisen kielitieteenkin johtava auktoriteetti (ks. s. 355).

Teoksen päätösosat sisältävät paljon mieleenpainuvaa ja hyödyllistä luettavaa. Olen tekijöiden kanssa täysin samaa mieltä siitä, että kielitieteen historiaa tulee harjoittaa niin, että tutkimuksen kohteet tulevat esitellyiksi niiden oman kontekstin puitteissa (s. 562). Tässä tekijät ovatkin mielestäni onnistuneet. Eri Pohjoismaihin luodaan (s. 565–566) yleisluonteinen katsaus, joka pyrkii erittelemään kullekin maalle tyypilliset piirteet. Tanska saa erityiset ja aivan kiistattomat kiitokset ylivoimaisesta vahvuudesta teorianmuodostuksen sekä historiallisen ja yleisen kielitieteen aloilla. Suomi taas nähdään etnolingvistisen kenttätyön uranuurtajana mutta myös diakronisen filologian voimakkaan kehityksen maana. Uskon, että kirjan jossakin seuraavassa laitok-

nessa tähän lisätään melkoisen varmasti suomalaisten tutkijoiden, etenkin Fred Karlssonin ja Kimmo Koskenniemen, mittava työ tietokoneлингvistiikan kehittämiseksi (ks. s. 539–540). Norjalaiset taas ovat olleet liikkeellä sekä huippukeltologeina että muuallakin maailmassa. Ruotsalaisista kielitieteilijöistä saamme toisaalta tietää, että he ovat pysytelleet enimmäkseen kotikamaralla, vaikka poikkeuksiakin on. Näiden joukkoon olisin muuten lisännyt Nils Holmerin, joka toki tulee muualla kirjassa (s. 465 ja 476) asiaankuuluvasti esitellyksi.

Jakson lopussa (s. 579) tekijät myös mainitsevat, että pohjoismaisen kielitieteen tiimoilta löytyy paljon muutakin tutkimusta ansaitsevaa. Tämä on tietysti aivan totta. Toisaalta tekijät ovat ilman muuta ottaneet aimo askeleen tämänsuuntaisen tutkimuksen rohkaisemiseksi.

Kirjallisuusluettelo on, kuten aikaisemmin mainitsin, mittava ja kattava. Se on ilmeisen huolellisesti tehty enkä ole löytänyt yhtään kirjassa mainittua teosta, jota ei luettelossa olisi. Sen ainoa puute ei minua häiritse, mutta tuottaa mahdollisesti hieman vaikeuksia joillekulle pohjoismaisia kieliä taitamattomille lukijoille.⁶ Tarkoitin sitä, ettei kirjallisuusluettelon muilla kuin maailmankielillä siteerattua aineistoa ole käännetty (toisin kuin itse tekstissä: ks. s. 11) englanniksi. Tämä on luultavasti ollut välttämätöntä, ettei luettelo olisi paisunut entistä enemmän kovin kömpelöksi. Esimerkiksi Rudbeckin (s. 636–637) pitkien otsikkojen kääntäminen olisi vienyt paljon tilaa. Ilmestymispaikat annetaan johdonmukaisesti alkutekstin mukaisessa muodossa, mikä onkin eräs suositeltava tapa. Se paljastaa kuitenkin koko kirjaa koskevan ongelman: ulkomaiset lukijat eivät luultavasti aina voi tietää, miten pohjoismaiset paikannimet

⁶ Suomea taitamattomia pohjoismaisia lukijoita ajatellen lisäisin kirjallisuusluetteloon (ks. s. 612) ruotsinkielisen laitoksen Klingin ja muiden (1988, 1989 ja 1991) mainiosta Helsingin yliopiston historiasta.

ovat aikojen kuluessa muuttuneet sekä oma- että vieraskielisinä. Lista niistä ja niiden pääasiallisista varianteista⁷ olisi ehkä ollut paikallaan, mahdollisesti Pohjoismaiden kartan (s. 2) yhteydessä. Nimihakemisto on huolella tehty ja ilmeisen tarpeellinen tällaisessa teoksessa. Muutenkin kirja on typografiselta asultaan hyvin onnistunut. Todellisia painovirheitä on kiitettävän vähän,⁸ enkä löytänyt yhtään sellaista, joka vaikuttaisi olennaisesti sisältöön.

Arvostelun tehtävä on arvostella. Näin olen minäkin pystynyt löytämään muuttaman kohdan, josta olen voinut olla hieman toista mieltä tekijöiden kanssa. Tämä ei toisaalta saa saattaa Virittäjän lukijoita uskomaan, etten ole tyytyväinen kirjaan kokonaisuutena. Päinvastoin se on mielestäni aivan ihmetyttävän hieno saavutus. Esitänkin hartaan toivomuksen, ettei se pääsisi loppumaan kustantajalta, vaan että siitä julkaistaisiin tulevien vuosien varrella jatkuvasti uusia laitoksia, jotka ottavat huomioon sekä Pohjoismaiden kielitieteen tulevat että (ratkaisevin osin juuri tämän kirjan ansioita) yhä paremmin ymmärretyt menneet saavutukset. Kehotan kaikkia kielitieteilijöitä ja muitakin kielitieteen ystäviä hankkimaan ja huolella lukemaan tämän hienon kirjan. ■

ANDERS AHLQVIST
Yleisen kielitieteen laitos
PL 9 (Siltavuorenpenger 20A)
00014 Helsingin yliopisto

Scoil na Gaeilge
Ollscoil na hÉireann
Gaillimh, Irlanti
 Sähköposti: *ahlqvist@nuigalway.ie*

LÄHTEET

- CHOMSKY, NOAM 1965: *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- COLLIANDER, BÖRJE 1963: *Modersmålet som massrörelse. Ett apropå till språk-jubileet 1863–1963*. Ekenäs: Ekenäs Tryckeri Aktiebolag.
- ITKONEN, ESA 1991: *Universal history of linguistics*. Amsterdam: John Benjamins.
- KLINGE, MATTI – KNAPAS, RAINER – LEIKOLA, ANTO – STRÖMBERG, JOHN 1988: *Kungliga akademien i Åbo 1640–1808. Helsingfors universitet 1640–1990. 1. delen*. Helsingfors: Otava.
- 1989: *Kejsrerliga Alexanders universitetet. Helsingfors universitet 1640–1990. 2. delen*. Helsingfors: Otava.
- 1991: *Helsingfors universitet 1917–1990. Helsingfors universitet 1640–1990. 3. delen*. Helsingfors: Otava.
- Ó LÚING, SEÁN 2000: *Celtic studies in Europe*. Dublin: Geography Publications.
- WOLF, GEORGE 1992: Review of *Histoire de la linguistique de Sumer à Saussure*. By Bertil Malmberg. Paris: Presses Universitaires de France. – *Historiographia Linguistica* 19:1 s. 169–176.

⁷ Esimerkiksi Kööpenhaminasta olen löytänyt ainakin seuraavat eri kirjoitusasut: Copenhagen, Copenhague, Haunia (lat. lokatiivi; nominatiivi on Haunia), Havnia, Kaupmannahöfn, Kiøbenhaffn, Kiøbenhavn, Kiøbindhaffn, Kjøbenhafn, Kjøbenhavn, Kjøbenhavn, Kopenhagen ja København. Niiden tarkempi esittely olisi varmaan joillekulle lukijoille avuksi.

⁸ Ylimääräinen yhdysviiva on (luultavasti jostakin teknisestä syystä) osunut joihinkin kohtiin: esimerkiksi paikannimessä (s. 629) Køben-havn. Lisäksi olen huomannut muodon *Göteborg* neljästi (s. 2, 505, 506), vaikka *Gothenburg* on, kuten pitääkin olla, muualla kirjassa käytetty muoto.